

יגיל לוי, המפקד האליון: התאוקרטיזציה של הצבא בישראל. תל אביב: עם עובד והמכללה האקדמית ספיר, 2015. עמ' 448.

זאב דרורי

ספרו של יגיל לוי, "המפקד האליון", סוקר את השאלות המרכזיות בתהליך ההדתה של צה"ל ומתמודד עמן. מחקרו מקיף ומעמיק: הוא מתייחס בספרו לכל המחקרים שנעשו בנושא ומנסה להציג תפיסה מתכללת של גישות המחקר השונות מתוך הדגשתם של עניינים סוציולוגיים והיסטוריים. לוי בוחן בספרו את השאלה אם תהליך ההדתה הוא אמתי ואם הוא מאיים על הממלכתיות של צה"ל או שמא הוא "צל הרים", כדברי אחדים מן החוקרים.

הטענה המרכזית של המחקר היא שבצה"ל חל תהליך מתמשך של הדתה, שמשמעותו תהליך פנים-ארגוני, כחלק משינוי פניה של החברה הישראלית, וגיוס הולך וגובר של חובשי כיפות לשורות הצבא. לשיטתו, בצבא מתחולל תהליך של תאוקרטיזציה, שבה לרבנים ולכוחות פוליטיים חוץ-ארגוניים יש השפעה הולכת וגוברת. למעשה, התהליך מייצג את השתלטות הדת והרבנים על אורחות החיים בצבא בניגוד לממלכתיות ולישראליות שצה"ל מחויב להן. חץ הביקורת העיקרי של לוי מופנה אל זרוע היבשה, שמתקיימת בה היררכיה דואלית ולרבנים שמחוץ לארגון הצבאי יש בה השפעה בכל תחומי הפעילות הצבאיים, לרבות היבטים מבצעיים. למעשה, הצבא הכיר במעמדם הלגיטימי של הרבנים כמנחים וכמורי דרך של החיילים בכל פעילותם בעת שירותם הצבאי, מיסד בפועל חוזה פוליטי בינו לבין ראשי ישיבות ההסדר והמכינות לצורך הזרמת כוח האדם ליחידות צה"ל על-פי תכנית הלימודים התורנית, גיבש הסדרים עם ההתנחלויות ועם המתנחלים המונעים משיקולים הלכתיים והכיר בראשי הישיבות והמכינות כצד למשא ומתן על פריסת היחידות בשטחים, על שילובן של נשים בצבא ועל הסדרים ארגוניים ותרבותיים נוספים.

* פרופ' זאב דרורי, יו"ר אגודת חוקרי צבא-חברה בישראל, המכללה האקדמית כנרת, עמק הירדן.

דואר אלקטרוני: droriz@inter.net.il

נוסף על כך, הצבא מיסד את סמכותה של הרבנות הצבאית הראשית להכריע במצבי התנגשות בין צווי הדת לבין צווי הצבא. הכרעת הרב הצבאי הראשי חלה על כל צה"ל ועל כל מפקדיו, ולא רק על החיילים הדתיים. סמכותו הדתית נשענת על סמכות הלכתית שמחוץ למסגרת הצבאית, ולכן היא נוגדת לעתים את פקודות הצבא, את חוקי המדינה ואת הנחיות הדרג הפוליטי. הצבא לא הגביל את הפרשנות הדתית של הרב הצבאי הראשי רק לתחומים הלכתיים ואפשר לרבנות הצבאית הראשית לחדור לתחומים שאינם בסמכותו. הדבר אמור במיוחד בנוגע להרחבת הסמכויות בתחום החינוך והמורשת, שפגעו באתיקה המבצעית.

אם כן, לוי מצלצל בכל פעמוני האזהרה ומתריע כי תהליך התאוקרטיזציה מביא לסטייה מעקרונות הפיקוח האזרחי על הצבא במדינה דמוקרטית. תאוקרטיזציה מאופיינת בעיצובם של הסדרים אפורמליים שאינם שקופים ואינם מצויים בפיקוח ציבורי. טענתו המרכזית היא שבניגוד לצבאות דמוקרטיות אחרות, הצבא בישראל הוא היחיד שהכפיף רכיבים מהותיים בהתנהלותו לסמכויות הלכתיות. כוח ההינע לתהליך ההדתה ולתאוקרטיזציה היה שילובם של ישיבות ההסדר ובוגרי המכינות הצבאיות בשורות צה"ל, ותהליך זה נתן בידי הרבנים כוח למנף את כושר המיקוח שלהם ואת השפעתם על צה"ל.

בהקשר הרחב, מאז מלחמת יום הכיפורים איבד הצבא את מעמדו, ונמתחה עליו ביקורת מכל הכיוונים. המעורבות וההתערבות בנעשה בצה"ל הלכו וגדלו ולמעשה הגבילו את עצמאותו של הצבא אף בהחלטות בפעולות מבצעיות. לדעת לוי, התערבותן של הרשתות הדתיות שיבשה את יכולתו של הצבא לפעול בפעולות ההתנתקות מרצועת עזה בשנת 2005, בשמירת החוק ביהודה ושומרון ובמעשי "תג מחיר". שיבוש הסמכות הצבאית ופקודות המטכ"ל בא לידי ביטוי בהמרצת החיילים הדתיים לפעול באלימות כלפי הפלסטינים בשטח. הפרשנות ההלכתית של הסכסוך הישראלי-פלסטיני מציגה את הסכסוך כסכסוך דתי, אך היא אינה תואמת את רצון הדרג הפוליטי וגורמת שוב ושוב להקצנה ולאלימות קיצונית. גם ההתחשבות ברגשות דתיים כווננו לתת כבוד לרגשות האדם הדתי בלי לפגוע בתפקוד היחידה הצבאית. כאשר מתהווה סתירה בין פקודות הצבא לבין דרישת ההלכה והסתירה מיושבת בפשרה הפוגעת בתכנון ומשנה אותו, את הפקודות ואת הנהלים הצבאיים, ניכרת גלישה לתאוקרטיזציה.

מכון דן שומרון לחקר חברה, שלום וביטחון ערך לפני כ־5 שנים סמינר מתמשך בנוגע לתהליך ההדתה בצה"ל ולשינוי התרבות הארגונית שחל בו בעקבות זאת. ספר המאמרים "בין הכיפה לכומתה" (גל וליבל, 2012), שנועד לסכם את הדיון בנושא, הצביע על תהליך הנמשך זה עשרות שנים בקשר המתמשך והגובר שבין פוליטיקה, דת וצבא. חוקרים רבים שהשתתפו בדיונים, וביניהם לוי, הצביעו על תהליך של כרסום ביכולת הפיקוד והשליטה של מפקדיו הבכירים של הצבא בנעשה הן בתחום הארגוני-תרבותי והן בתחום המבצעי. המחקר חשף התערבות חסרת תקדים של הרבנים בכל תחומי הצבא, ולא רק בטיפול ובטיפוח של החיילים הדתיים וצורכיהם.

למיטב הבנתי, לוי לא נתן במחקרו המעמיק ובספרו את המשקל ואת המקום הנכונים למעורבותם של מנהיגי הכיפות הסרוגות והרבנים כדמויות פוליטיות בשינוי ביחס לצה"ל. לעומת זאת, טענתו שבן-גוריון הניח את התשתית להשתלטות הרבנים ולתאוקרטיזציה המתרחשת כיום איננה עומדת במבחן העובדות ההיסטוריות. למן השנים הראשונות להקמת המדינה ועד פרישתו הקפיד בן-גוריון על מספר הפטורים משירות צבאי בשל לימוד בישיבות הגבוהות (400 מקבלי דחיית שירות בלבד). כמו כן, עמדתו הבכירה של הרב הצבאי הראשי, שלמה גורן, אכן הייתה בעלת השפעה על חיילי צה"ל כולם, אך היא עדיין שמרה על הסטטוס קוו בתחום התרבות הארגונית של צה"ל, דוגמת החברה הישראלית כולה. ואולם, רק בשנת 1977 החליטה ממשלת בגין לבטל מגבלות רבות שהקפיצו את מספרם של דחויי השירות לאלפים ולעשרות אלפים ללא שליטה, וכך גם הקמתם של גוש אמונים, ישיבות ההסדר והמכינות הקדם-צבאיות, שהתרחשה לאחר הסתלקותו של בן-גוריון מבמת ההיסטוריה.

נושא אחר, שאני חולק בו על עמדתו של לוי, הוא קידומם ושילובם של בני עדות המזרח בשורות הפיקוד בצה"ל. תהליכים חברתיים-צבאיים אינם תהליכים של "זבנג וגמרנו", אלא תהליכים היסטוריים שאכן התרחשו בצה"ל במהלך 40-30 שנה. שילובם של בני עדות המזרח בפיקוד בצה"ל לא יכול היה להתרחש בשנות ה-50 וה-60, והוא אכן הלך והתרחב בשנות ה-70 וה-80.

לדעת לוי, עם הקמת גוש אמונים הייתה הפוליטיקה לכלי שרת של הרבנים ואנשי הדת. למיטב הבנתי, הצלחתם הגדול של הפוליטיקאים מן המגזר החרדי והדתי הייתה רתימתם של ערכים דתיים למרכבת הפוליטיקה. לוי מעלה את הטיעון כי התפיסה הדתית היא שהציבה את הלאומיות הדתית ואת הערך הקדוש של ארץ ישראל בסדר עדיפות עליון, ואילו להערכתו, המנהיגות הפוליטית של המגזר הדתי-לאומי היא העומדת בראש ומובילה את הניסיון לכונן את תפיסת הביטחון הלאומי על בסיס דתי. אני שותף לדעה כי לפני שנים רבות השתנה רכיב מרכזי בתרבות הארגונית של צה"ל מצבא העם, שתפיסתו המסורתית הייתה כור היתוך, לצבא בעל תרבות ארגונית של ניהול שונות, ובייחוד "שונות דתית". תרבות זו באה לידי ביטוי בשימוש במתווכים מוסדיים (רבנים) ובהתחשבות בהעדפות המתווכים. חל שינוי ביחסי צבא ודת, ומדובר בתהליך הדתה הגולש לתאוקרטיזציה, לדברי לוי. ניתן אפוא להבין את ויתור הצבא ואת כניעתו לממסד הדתי כהתרחקות וכפרישת המעמד הבינוני מן הצבא.

להבנתי, השינוי בצה"ל נעשה מתוך בחינה ודיון מתמשכים בשינויים החלים בחברה הישראלית. רצונו של הפיקוד הבכיר בצה"ל להתאים את רצונות המתגייסים וצורכיהם (לרבות בני העדה החרדית והכיפות הסרוגות) לדרישות ולצרכים של הצבא במאה ה-21 חוללו את השינויים האמורים והביאו להצלחה גדולה בגיוס צעירים איכותיים ובעלי מוטיבציה לשירות קרבי ומשמעותי בשורות צה"ל. מפקדי הצבא ראו בהתגייסותם של בני ישיבות ההסדר לא רק מילוי השורות בצבא, כי אם גם כוח איכותי המיועד לפיקוד בתפקידים קרביים ובצבא כולו.

בסופו של יום, בכל ההתמודדויות של צה"ל עם האתגרים המצויים במחלוקת עם הנהגת הציונות הדתית, היו קציני "הכיפה הסרוגה" נאמנים וממושמצים ופעלו על-פי פקודות מפקדיהם ועל-פי רוח צה"ל. הריגים ופעולות הפוגעים בשמם הטוב של הצבא ושל מדינת ישראל היו מאז ומעולם, גם בקרב בני התנועות הקיבוציות וחיילי הנח"ל. אינני מקבל את הערכתו של לוי כי הצבא ויתר על רכיבי האוטונומיה המקצועית, אם מתוך תחושת אילון המביאה להמרה של אוטונומיה בתורים כוח אדם ואם מתוך העדר הבנה של ההשלכות ארוכות הטווח של התנהלותו. לא ראיתי מפקדי צבא רבים הנותנים פירוש דתי לשירות הצבאי ולפעילות צה"ל בשטחים או בלבנון. לוי טוען למיליטריזציה של הדת, ומכאן להשפעה על פעילותו המבצעית של צה"ל, אך לא כך נראים הדברים למי שעוקב מקרוב אחר הנעשה בשטח, ובוודאי לא בפיקוד הבכיר בצה"ל. משפטו של החייל אלמור עזריה, הנאשם בהרג המחבל המנוטרל בחברון, מעיד על ערכי היסוד המקובלים על מפקדי צה"ל לאורך כל שדרות הפיקוד. גם לוי עצמו מסכים בסיכום ספרו כי הקצינים הדתיים העולים בסולם הדרגות – זיקתם לרבנים נחלשת, והם מייצגים את צה"ל הממלכתי ולא את הציונות הדתית.

ספרו של לוי הוא אכן יסוד במחקר יחסי צבא וחברה בישראל, והוא מתאר נאמנה את תהליך ההדתה המתחולל בצה"ל זה שנים רבות. אני ממליץ בחום לחלק את הספר לקצונה הבכירה בצה"ל כחלק מלימוד והערכה מחדש של ההתמודדות על התרבות הארגונית והמבצעית ועל שמירת האתוס של "צבא העם" וערכי רוח צה"ל.

לסיכום, צה"ל יישאר בעיני רוב הציבור צבא לאומי, צבא העם, היונק את כוחו מהסכמה לאומית רחבה. אין כל כוונה להשתלט על צה"ל ולהופכו לדתי, וְלֹא – צה"ל יאבד את הלגיטימיות בחברה הישראלית. יתרה מזו, אנו עדים היום לניסיונות "תיקון" בתוך הצבא, להלך רוח נגדי, השואף לקצץ את כנפי הרבנות הצבאית ולהחזירה לממדים קודמים. במבחן ההיסטוריה, ערך הביטחון והשירות בצה"ל גבר עד היום על ערכי ההלכה והרבנים למרות הגידול בגיוס לפיקוד של חובשי הכיפות הסרוגות בצה"ל.

מקורות

גל, ר' וליבל, ת' (עורכים). (2012). בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל. בן שמן: מודן.